

Początki polskiej oprawy wydawniczej: przeгляд zabytków

Współczesne oprawy książek powstają natychmiast po wydrukowaniu nakładu, najczęściej w tym samym zakładzie poligraficznym, z tym że nie w dziale drukarskim, lecz w introligatorni. Wszystkie egzemplarze danego dzieła oprawiane są seryjnie i wyglądają jednakowo, a użytkownik otrzymuje gotowy produkt. Ten tryb wykonywania opraw, zwany oprawą nakładową lub wydawniczą, funkcjonuje od XIX wieku, początkowo dla nielicznych edycji i tylko ich części. We wcześniejszych epokach, ale też w większości wypadków i później, aż do początku XX wieku, książki nabywano nieoprawione. Oprawy wykonywano na zlecenie właściciela, uzależniając ich formę od jego życzeń, introligator mógł także wykazać się własnymi umiejętnościami i zasobnością wyposażenia warsztatu. Natomiast oprawa wydawnicza jest sumą działań wydawcy, projektanta, wytwórcy tłoków i wreszcie introligatora. Realizacja oprawy dokonuje się sposobem przemysłowym, seryjnym, z użyciem różnego rodzaju maszyn i urządzeń introligatorskich.

W polskiej literaturze naukowej pierwszy na problem oprawy wydawniczej zwrócił uwagę Janusz Dunin. W swym syntetycznym opracowaniu nie przytaczał wielu artefaktów, za najwcześniejsze uznał oprawy z lat 50. XIX wieku¹. Od ukazania się pracy Dunina wiedza o wczesnych oprawach wydawniczych poszerzyła się, a to za sprawą dwóch warszawskich bibliofilów: Waldemara Łysiaka oraz Jana Strausa. Pierwszy z nich zreprodukował w swej summie bibliofilskiej – *Empireum*² wybór okładek wydawniczych ze swojej przebogatej kolekcji. Drugi w bibliofilskiej gawędzie podjął temat początków oprawy wydawniczej, poszukując przede wszystkim autora strony wizualnej – kompozycji okładkowej dekoracji, oraz jego inspiracji³.

Przeciwieństwem szczupłego polskiego dorobku jest opracowanie francuskie; wzór dla badań może stanowić opracowanie Sophie Malavieille *Reliures et cartonnages d'éditeur en France au XIXe siècle (1815–1865)*⁴, obszerna monografia oparta na szerokiej bazie źródłowej, w tym wielu artefaktach. Stworzenie analizy dorównującej tej francuskiej tak długo nie będzie możliwe, jak długo nie zostaną ujawnione zasoby polskich bibliotek. Prezentacja zbiorów w zakresie opraw książek jest

[1] J. Dunin, *Rozwój cech wydawniczych polskiej książki literackiej XIX–XX wieku*, Łódź 1982, s. 120–133.

[2] W. Łysiak, *Patriotyczne Empireum Bibliofilstwa czyli Przewodnik po terenach łowieckich Bibliofilandii tudzież sąsiednich mocarstw*, t. 1–2, Warszawa 2004.

[3] J. Straus, *Narodziny okładki i oprawy wydawniczej*, [w:] M. i A. Ochalscy Dom Aukcyjny Okna Sztuki, *Aukcja 19 (169)*, Warszawa 2011, s. 242–255; cz. 2: *Początki okładki i oprawy autorskiej. Historia polskiej okładki i oprawy wydawniczej*, tamże, *Aukcja 22 (172)*, s. 306–322.

[4] Paris 1985.

w polskim bibliotekarstwie w powijakach i rejestracja interesujących obiektów może odbywać się jedynie w drodze kwerendy magazynowej, dla zewnętrznego użytkownika z oczywistych względów trudnej lub wręcz niemożliwej. Nadzieją na poprawę stanu rzeczy jest rozwój technologii informatycznych i coraz większa popularność baz danych. W Internecie działa szereg zagranicznych baz opraw⁵, rozwój jedynej polskiej inicjatywy po krótkiej aktywności został niestety wstrzymany⁶. Można wszakże mieć nadzieję, że obserwowany wzrost zainteresowania tematyką oprawo-
znawczą⁷ zaowocuje w końcu prezentacją posiadanych zasobów.

Badania nad oprawami wydawniczymi są trudne z wielu względów. Jednym z nich jest trudność stwierdzenia, czy dana oprawa jest oprawą wydawniczą czy indywidualną, co można by było stwierdzić jednoznacznie na podstawie informacji zaczerpniętych z archiwów wydawców lub zakładów introligatorskich. Wobec braku tego rodzaju źródeł za przyjęciem tezy o oprawie wydawniczej przemawia rejestracja kilku jednakowych egzemplarzy. Najczęściej jednak nadanie statusu odbywa się poprzez analizę cech egzemplarza, uważa się bowiem, że istotą realizacji oprawy wydawniczej było maszynowe wykonanie tłoczeń na okładce. Pogląd ten w niektórych przypadkach jest zasadny, może być jednak mylny, o czym pisano już na tych łamach⁸. Trzeba też wyraźnie podkreślić, że oprawy księgarskie oraz wydawnicze były realizowane seryjnie, ale nie na całym nakładzie, lecz na jego części, stąd książki z tej samej edycji mogą mieć różne oprawy, wykonywane czy to na zlecenie innego księgarza, czy przez inny warsztat, czy też wreszcie w innej wersji.

Z punktu widzenia użytkownika rozgraniczenie pomiędzy oprawą wydawniczą a indywidualną następuje w momencie zakupu książki. Alternatywą dla książki w oprawie wydawniczej były następujące formy występujące w handlu księgarskim w dawnych czasach:

1. *in plano*, w arkuszach,
2. *in crudo*, w składkach uzyskanych ze sfalcowanych (złamanych) arkuszy drukarskich,

[5] Obok baz szerokoprofilowych, jak np. Database of Bookbindings British Library (www.bl.uk/catalogues/bookbindings/) albo też baz opraw dawnych, np. Blind-Tooled Bookbindings Bibliothèque Sainte-Geneviève (<http://bsg-reliures.univ-paris1.fr>) istnieją także specjalistyczne bazy opraw wydawniczych, np. Publishers' Bindings Online (<http://bindings.lib.ua.edu/index.html>), Verlags-EinbandDatenbank (<http://amun.ub.fu-berlin.de/ved/informationen>) itp.

[6] Baza Opraw Zabytkowych Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (<http://www.ptpn.poznan.pl/oprawy/>).

[7] W roku 2012 w Bibliotece Ossolineum we Wrocławiu miała miejsce wystawa *Głos z dumą i chlubą, żeś introligatorem...* poświęcona 100-letniej działalności zakładowej introligatorni.

W 2013 r. ukazała się fundamentalna praca opra-

woznawcza J. Tomaszewskiego, *Oprawy haftowane i tekstylne z XVI–XIX wieku w zbiorach polskich*, t. 1–2, Warszawa 2013. W 2014 r. w Toruniu odbyła się I Ogólnopolska Konferencja Oprawo-
znawcza *Tęgmentologia polska dzisiaj*. W 2015 r. Książnica Cieszyńska przygotowała wystawę *Introligatorstwo cieszyńskie*, w tymże roku miała miejsce obrona pracy doktorskiej A. Biały *Szesnastowieczne oprawy z krakowskiej szkoły introligatorskiej na przykładzie kolekcji z Biblioteki Jasnogórskiej*. Pracownik działu Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie M. Czapnik uczestniczy w pracach sekcji opraw CERL (Consortium of European Research Libraries, Bookbinding Working Group).
[8] E. Pokorzyńska, *Introligatorstwo polskie na drodze do uprzemysłowienia w XIX i I. połowie XX wieku*, „Acta Poligraphica” 2013, nr 1, s. 93–96.

3. w oprawie tymczasowej (ochronnej) – składki włożone lub wklejone w papierową obwolutę,
4. w broszurze – składki lekko zszyte i wklejone w papierową okładkę w partii grzbietu,
5. *alla rustica* – blok książki miał dodatkowe czyste karty wszyte na początku i końcu bloku (wyklejki), które sklejało z papierową okładką,
6. oprawa twarda, nie odbiegająca od opraw typowych w każdej epoce (deska powleczone skórą, pergamin na tekturze lub nieusztyniany, tektura oklejona skórą, płótnem, papierem lub półskórek czy półpłótno).

Oprawy opisane w punkcie 6 można określić mianem opraw księgarskich, jeśli tylko zostały wykonane na zlecenie księgarza, przed sprzedażą woluminu. Oprawy mogły być realizowane w warsztatach stanowiących własność księgarzy, w warsztatach mistrzów cechowych lub przez nielegalnie działających przeszkodników (partaczy). Zwyczaj sprzedaży książek *in plano* lub *in crudo* zanikł na początku XIX wieku. Jego miejsce zajęła oprawa tymczasowa, broszurowa lub *alla rustica*; dwie ostatnie umożliwiały lekturę i mogły pozostać postacią docelową. Oprawa broszurowa sporządzana była z ciemniejszego papieru, zwykle ciemnoniebieskiego (czasem beżowego, żółtego, różowego lub zielonego).

W drugiej dekadzie XIX wieku następuje przełom – w sporządzanie okładki broszurowej włącza się wydawca oraz drukarz. Na arkuszach papieru przeznaczonych na okładki zaczęto drukować tytuł. Pierwotnie na okładkach drukowano skrócony tytuł, często okładkę uzupełniano elementami zdobniczymi – ornamentalnymi ramkami lub winietami. Od lat 20. XIX wieku na okładce najczęściej powtarzano całą zawartość karty tytułowej, drukowaną czasem z tego samego składu drukarskiego, a czasem z pewnymi zmianami, zwykle jednak w ramce, której karta tytułowa była wyzbyta. Okładka zawierająca dane książki była przeznaczona dla tego konkretnego dzieła. Z czasem także warstwa dekoracyjna nabierała wartości ilustracyjnej, ozdoby zaczęły być związane z treścią książki. Tendencja ta była silniejsza w okładkach drukowanych techniką litograficzną lub przy użyciu drzeworytów sztorcowych, gdy wykonawca nie był ograniczony zasobem klisz drukarskich dostępnych w zakładzie. Takie drukarskie użytki wykorzystywane były dwójako: albo jako okładki miękkie, albo też jako oklejki na okładkach z tektury. I tu spotkać można dwa typy opraw: całopapierowe⁹ albo z płóciennym paskiem na grzbiecie (półpłóciennie)¹⁰. Ta druga forma oprawy wydawniczej, która z czasem stała się typową oprawą książek dziecięcych oraz podręczników, dominowała liczebnie. Jednak w centrum badań oprowoznawczych znajdują się oprawy płóciennie, skórzane lub oklejone barwnym papierem glansowanym, dekorowane metodami introligator-

[9] *Przewodnik Warszawski na rok 1826*, Warszawa: Glücksberg 1826, egzemplarz w zbiorach Muzeum Drukarstwa Warszawskiego; Kasper Niesiecki, *Herbarz Polski*, wyd. J.N. Bobrowicza, Lipsk: B. Breitkopf 1839, egz. w Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy.

[10] Ł. Gołębiowski, *Wiadomości z historii polskiej dla pensji szkół płci żeńskiej zastosowane*, Warszawa 1827, reprodukcja w: W. Łysiak, *Patriotyczne Empirium...*, t. 1, s. 144.

skimi, to jest ślepyimi i złożonymi wyciskami realizowanymi w prasie z użyciem płaskich plaki (matryc, klisz introligatorskich).

Cytowana monografia francuska zajmuje się początkami oprawy wydawniczej, ograniczonymi datami 1815–1865. Obrona periodyzacja wzbudza w badaczu zagadnień oprowoznawczych zazdrość, gdyż na ziemiach polskich oprawa wydawnicza upowszechnia się dopiero w ostatniej ćwierci XIX stulecia. Odnalezienie polskich książek w opracowaniach wydawniczych ze wskazanego przez francuską badaczkę okresu jest wielkim wyzwaniem. Opierając się na cytowanych publikacjach oraz własnych badaniach, mogę obecnie wskazać następujące oprawy wydawnicze, płóciennne, skórzane lub całopapierowe, zdobione technikami introligatorskimi:

1. *Rocznik Wojskowy Królestwa Polskiego*, Warszawa: Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego 1817–1830.
2. Magdalena Morska, *Zbiór rysunków wyobrażających celniejsze budynki wsi Zarzecza*, Wiedeń 1836.
3. *Encyklopedia obrazowa systematyczna*, Warszawa: J. Glücksberg 1838.
4. *Kalendarzyk polityczny na rok...*, Warszawa: F. Radziszewski R. 1836, 1838, 1843, 1847.
5. *Niezapominajki*, Warszawa: K. Korwell 1838–1845.
6. *Alleluja*, Warszawa: Bank Polski 1841–1842.
7. Adam Mickiewicz, *Konrad Wallenrod i Grażyna*, Paryż: S. Tysiewicz 1851.
8. Józef Bohdan Zaleski, *Poezye*, t. 1–2, Petersburg: B. Wolff 1851.
9. Jacques Henri Bernardin de Sain-Pierre, *Paweł i Wirginia*, Lwów: H.W. Kaltenbach 1851.
10. Adam Mickiewicz, *Grażyna*, Poznań: L. Merzbach 1851.
11. Wincenty Pol, *Pieśń o ziemi naszej*, Poznań: K. Żupański 1852.
12. Dominik Magnuszewski, *Poezye*, Petersburg: B. Wolff 1853.
13. Wincenty Pol, *Pamiętniki Pana Benedykta Winnickiego*, Petersburg: B. Wolff 1853–1855.
14. *Skarbczyk poezji polskiej*, t. 1–12, Petersburg: B. Wolff 1853–1859.
15. Tomasz à Kempis, *O naśladowaniu Jezusa Chrystusa*, Berlin: B. Behr 1854.
16. *Rocznik Urzędowy...*, Warszawa: S. Orgelbrand 1856.
17. *Plejada polska*, Petersburg: B. Wolff 1857.
18. Adam Mickiewicz, *Pisma*, Warszawa: S. Merzbach 1858.
19. Aleksander Lesser, *Królowie polscy*, tekst J. Bartoszewicz, Warszawa: A. Pecq, A. Dzwonkowski 1860.
20. *Życiorysy panujących w Polsce...*, Warszawa: A. Dzwonkowski 1861.
21. Teofil Lenartowicz, *Zachwycenie i Błogosławiona*, Poznań: K. Żupański 1861.
22. Franciszek Skarbek, *Powiatki polskie*, Poznań: K. Żupański 1861.
23. Izabela Czartoryska, *Pielgrzym w Dobromilu*, Wilno: M. Orgelbrand 1861.
24. Bronisława Kamińska (właśc. Zofia Węgierska), *Legends historyczne*, Poznań: K. Żupański 1863.
25. *Lutnia. Piosennik polski*, cz. 1–2, Lipsk: F.A. Brockhaus 1863–1865.
26. Seria: *Biblioteka Pisarzy Polskich*, Lipsk: F.A. Brockhaus 1860–1865.
27. Adam Pajgert, *Pieśni proroków*, Lwów, K. Wild 1865.

Publikacje, którym nadawano oprawy wydawnicze można zaliczyć do kilku typów literatury. Są tu kalendarze (1, 4, 16), encyklopedia (3), jedna publikacja przeznaczona dla młodych czytelników (23), trzy mają charakter albumowy (2, 19, 20). Wszystkie pozostałe to bieżąca literatura piękna, w tym publikacje o tematyce religijnej, almanachy o charakterze literackim oraz tomiki poezji, można by rzec, modne i popularne „bestsellery” tej epoki.

Najwcześnieszą znaną inicjatywą na polu oprawy wydawniczej jest oprawa czternastu edycji *Rocznika Wojskowego Królestwa Polskiego* (1817–1830), których zleceniodawcą było zapewne Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego. Panował pogląd, iż Kwatermistrzostwo posiadało na własne potrzeby warsztat introligatorski (analogiczny do litograficznego). Nie udało się potwierdzić tej tezy, przeciwnie, różne przesłanki wskazują, że tomiki oprawiało wiele warszawskich zakładów introligatorskich, w tym Józefa Pukszy i Antoniego Oehla¹¹. Opraw tych nie można określić jako seryjne, bowiem w ramach jednolitej koncepcji były wykonywane i zdobione indywidualnie i poszczególne tomiki różnią się od siebie szczegółami zdobienia i techniki wykonania. Oprawy wykonywano w różnych wariantach: luksusowym – skórzanym, zwykłym – broszurowym, pośrednim – oprawa twarda oklejona glansowanym papierem. Na wystrój składały się złożone bądź ślepe wyciski ornamentalnych bordiur oraz symboli państwowych i wojskowych, napisów i ozdobnych szlaków na grzbiecie. Różnice standardu oprawy i wewnętrznego wyposażenia (litografowane i kolorowane tablice) związane były z kręgiem odbiorczym, do którego adresowane były publikacje (członkowie rodzin panujących, dowództwo wojska, oficerowie).

M. Morska, *Zarzecze*, wł. Ossolineum

Album *Zarzecze* (1836) zawiera miedziorytnicze pejzaże parku należącego do arystokratki Magdaleny Morskiej. Luksusowa edycja drukowana w Wiedniu otrzymała równie wytworną oprawę wydawniczą, realizowaną przez warszawskiego introligatora Michała Falla. Na skórzanych okładkach wyciśnięto na ślepo dużą pla-

[11] A. Birkenmajer, *Rocznik Wojskowy Królestwa Polskiego 1817–1830. Materiały bibliograficzne*, Kraków 1929, tamże reprodukcje różnych wariantów

opraw; E. Pokorzyńska, *Warszawski warsztat opraw empirowych Antoniego Oehla*, „Roczniki Biblioteczne”, 2004, t. 48, s. 83–106.

kietę zajmującą całą powierzchnię okładcin. Składa się ona z dwóch ram, przy czym zewnętrzna zawiera spiralnie skręcony ornament roślinny z rozetami w narożach, a wewnętrzna wywołuje wrażenie przestrzennej głębi dzięki ukośnym liniom wyprowadzonym z naroży ku środkowi. Pośrodku każdego boku, na groszkowanej powierzchni znajdują się medaliony o kształcie soczewki wypełnione floraturą. W zwierciadle przedniej okładziny znajduje się pejzaż, zaś tylnej owalne pole na promienistym tle. Dekoracje grzbietowe stanowią komplet: w środkowym kompartymencie soczewkowy medalion, a w skrajnych floratura jak na bordiurze. Także kanty i wnętrze oprawy są bogato zdobione złożonymi liniami ornamentalnymi. Bogactwo wyposażenia każe w zleceniodawcy opraw dopatrywać się samej autorki wydawnictwa.

Oryginalną oprawę nadano *Encyklopedii obrazowej* (1838) składającej się z przeszło 200 sztychowanych tablic. Na okładkach powleczonej surowym płótnem wydrukowano czarną farbą bogatą kompozycję, przypuszczalnie taką samą jak na okładkach broszurowych, które mogły ochraniać resztę nakładu. W zwierciadle przedniej okładziny znajduje się tytulatura, natomiast w bordiurze są egzotyczne pejzaże i postacie symboliczne. Na tylnej okładce znalazła się winieta przedstawiająca lwa, a w bordiurze panoplia, symbole wiedzy i fryzy figuralno-architektoniczne¹². Precyzja rysunku tworzonego z gęstych linii wskazuje, że ryciny na okładkowej oklejce odbito z miedziorytu.

Szereg zachowanych egzemplarzy *Kalendarzyka politycznego* wydawanego przez Franciszka Radziszewskiego wskazuje, iż był zaopatrywany w oprawy wydawnicze. Zarejestrowano tomiki z lat 1836 i 1838 w twardych oprawach oklejonych barwnym papierem glansowanym. Okładki były ozdabiane ślepym wyciskiem dużych plakiet arabskich bądź w stylu *à la cathédrale*¹³. Z lat 40. znane są oprawy płócienne z bogato złożonymi grzbietami, jedną z nich ozdobiono wyciskiem tej samej plakiety arabskiej, drugą odbiciem rosyjskiego dwugłowego orła oraz bordiurą skomponowaną z ozdobników rocaille'owych¹⁴. *Rocznik Urzędowy* (1856) ma płócienną okładkę ozdobioną na przedniej okładzinie herbem Cesarstwa Rosyjskiego, a na tylnej warszawską Syrenką. Na grzbiecie znajduje się złote odbicie dużego tłoka z tytulaturą w języku rosyjskim przyozdobioną panopliami i harfą¹⁵.

Dzięki sygnaturze introligatorskiej umieszczonej na niektórych woluminach *Niezapominajek* oraz rocznika religijnego *Alleluja* wiadomo, że wykonano je w warszawskim zakładzie Karola Bagińskiego. Noworocznik *Niezapominajki* na rok 1841 miał warianty oprawy w beżową skórę cielęcą oraz w beżowe i ciemnozielone płótno. Dekoracja obu wariantów jest jednakowa, składa się ze ślepych wycisków dużych, ozdobnych narożników o rysunku pierzastych liści, w zwierciadle wyciśnięto złożoną postać muzy Klio. Zarejestrowano także podobne oprawy roczników z lat 1838,

[12] Publikacja wraz z okładką zdygitalizowana, znajduje się w Dolnośląskiej Bibliotece Cyfrowej <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=5539>

[13] R. 1836, R. 1838, egzemplarze w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego (dalej BUW) sygn. 019756.

[14] R. 1843 – 104 aukcja Rara Avis, 2013, poz. 195; R. 1847 – wł. Piotr Marcinkowski.

[15] Wł. Piotr Marcinkowski.

Niezapominajki,
1841, wł. W. Łysiak

Niezapominajki,
1845, wł. BN

1839, 1841 i 1843, różniące się użytymi tłokami, co wskazuje, iż były wykonywane w innym, nieustalonym zakładzie rzemieślniczym. Rocznik 1845 tegoż periodyku ukazał się w oprawie papierowej, ze złożonymi i wypukło wytłaczanymi ozdobami w stylu rokokowym, z litografowaną nalepką przedstawiającą postać młodej kobiety. Tę oprawę także zrealizował zakład Bagińskiego¹⁶.

Karol Bagiński oprował w latach 1841–1843 rocznik religijny *Alleluja* w skórzane lub płócienne okładki, ozdobione ślepym wyciskiem krzyża i rocailleowym obramowaniem¹⁷. Również w wypadku tego rocznika można zaobserwować egzemplarze w innej oprawie wykonywanej seryjnie, realizowanej w innym zakładzie¹⁸.

Wśród wydawców, którzy angażowali się w przedsięwzięcia z zakresu oprawy wydawniczej wyróżnia się Bolesław Maurycy Wolff, polski edytor działający w Petersburgu. Wolff wydawał książki swym nakładem od 1850 r., choć własną firmę założył dopiero w 1853 r., a od roku 1856 dysponował własną drukarnią¹⁹. Miał też własną introligatornię, ale nie wiadomo, w którym roku rozpoczęła ona działalność, więc nie można być pewnym, czy wydania poezji J. Zaleskiego (1851), D. Magnuszewskiego (1853), *Pamiętniki Winnickiego* W. Pola (1853–1855), seria *Skarbczyk poezji polskiej* (1853–1859) i tom *Plejada polska* (1857)²⁰ były oprawiane w jego własnej

[16] Okładka reprodukowana w katalogu wystawy *Introligatorstwo warszawskie*, Warszawa 2005, s. 29; Biblioteka Narodowa (dalej BN) sygn. Kras 3503; BUW 029005; Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy (dalej WMBPB) sygn. 204/1922.

[17] BN P.54 A; BUW 027132.

[18] Wariant niesygnowanej oprawy płóciennej z dekoracją *à la cathedrale* reprodukowany w artykule J. Strausa *Początki okładki...*, cz. 2, s. 310.

[19] A. Śniezko, *Wolff Bolesław Maurycy*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 977.

[20] Okładka *Poezji* J. Zaleskiego zreprodukowana w katalogu 22 aukcji Domu Aukcyjnego Okna Sztuki, 2011, s. 54; egzemplarz *Poezji* D. Magnuszewskiego WMBPB 329/1926; okładka serii *Skarbczyk poezji polskiej* zreprodukowana w *Patriotycznym Empireum...* W. Łysiaka, t. 1, s. 78, a *Plejady polskiej* tamże na s. 96.

D. Magnuszewski,
Poezye,
 wł. WMBP
 w Bydgoszczy

intrologatorni, choćby w kilka lat po wydrukowaniu, czy w jakimś obcym zakładzie. W każdym razie liczne przykłady opraw wydawniczych tego edytora przesądzają o nieprzypadkowości i znacznym udziale samego wydawcy w procesie projektowania i realizacji opraw. Wydawnictwa oprawiono w płótno i ozdobiono złoceńmi z użyciem plakiety. Bogactwo dekoracji tomiku Zaleskiego polega na zastosowaniu, obok złoceń, barwnej mozaiki. Na przedniej okładce wyzłocono popiersie autora umieszczone w bardzo ozdobnym neobarokowym kartuszu, na grzbiecie panoplia, zaś na tylnej okładzinie nieokreślony owalny medalion. Wiersze Magnuszewskiego przyozdobiono stylizowanym wieńcem, na którym przysiadły ptaki. Plakieta do serii *Skarbczyk poezji polskiej* niewątpliwie została wykonana specjalnie dla tej edycji. Ma ona charakter architektonicznej bramy triumfalnej z kwadrygą na szczycie. Na grzbiecie widnieje postać kobieca z lirą w dłoniach. Okładka *Plejady* ma odcisk plakiety z postaciami mitologicznymi. Obecność tej samej plakiety na oprawach lipskiej intrologatorni R. Gerholda wskazuje na powszechną dostępność takich matryc²¹. Oprawa książki W. Pola miała inny charakter: twarda okładka całopapierowa była złocona, barwiona i wypukło wytłaczana, uzupełniona barwnymi litografowanymi rycinami w formie medalionów²².

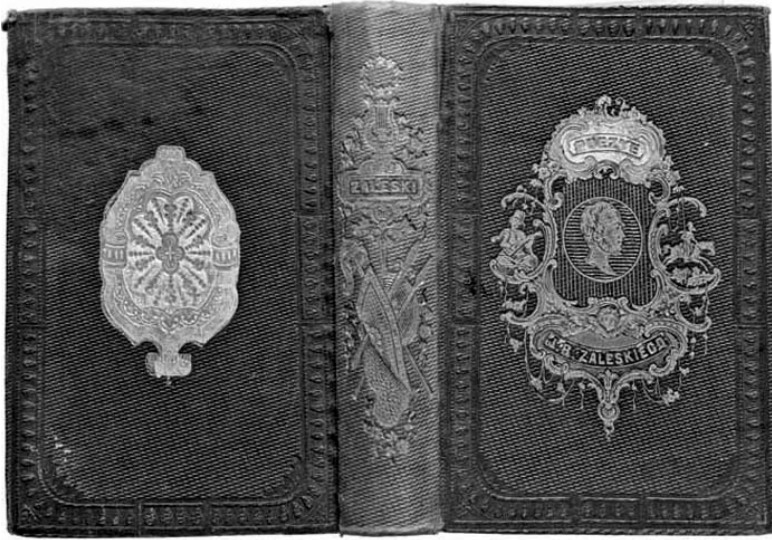
Działania poznańskiego wydawcy Konstantego Żupańskiego dokumentują cztery edycje: *Pieśń o ziemi naszej* (1852), *Powiastrki polskie* (1861), *Zachwycenie i Błogosławiona* (1861) oraz *Legends historyczne* (1863)²³. Oprawy wydawnictwa

[21] W. Łysiak, *Patriotyczne Empireum...*, t. 1, s. 96; Wzorniki wytwórni tłoków intrologatorskich z lat 40.–50. XIX w.: *Sammlung Muster-Bildern verschiedener Zusammenstellungen für Buchbinder Arbeiten*, Nürnberg: Riegel & Weißner, b.r.(ok. 1840); „Ideen-Magazin für Buchbinder” Magdeburg: Albert Falckenberg & Co., 1843–1859.

[22] J. Dunin, *Rozwój cech wydawniczych...*, s. 123.

[23] Okładka tomu Pola zreprodukowana w *Patriotycznym Empireum* W. Łysiaka, t. 1, s. 156; egzemplarz *Powiastrki* Skarbka WMBPB 2298.1921; reprodukcja okładki Lenartowicza w artykule J. Strausa *Początki okładki...*, cz. 2, s. 316, *Legend Kamińskiej* tamże, s. 315.

J. Zaleski,
Poezye,
wł.
Antykwariat
Okna
Sztuki

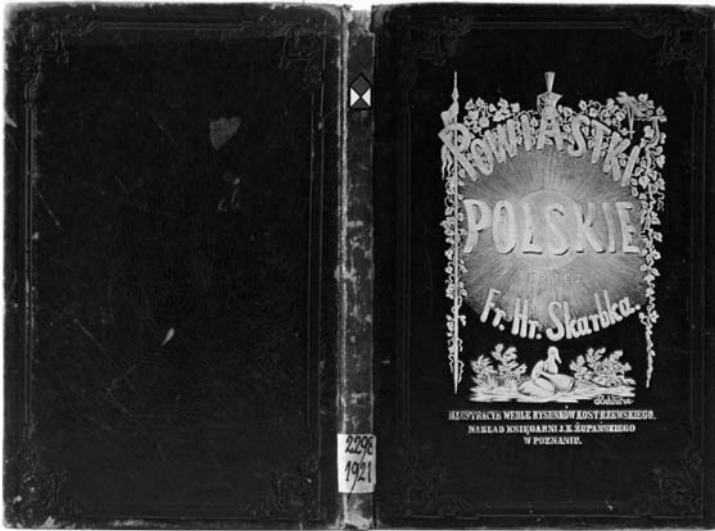
Żupańskiego cechują się wysokim standardem introligatorskim: trzy z nich wykonano ze skóry, a do tłoczenia dekoracji użyto specjalnie zaprojektowanych i wygrawerowanych plakiety. O świadomym udziale samego wydawcy w realizacji luksusowych opraw przekonuje fakt, że na jednej z nich (*Powiatki polskie*) znajduje się pełen adres wydawniczy. Omawiane oprawy mają też ogromny walor dokumentacyjny – plakiety są sygnowane przez autorów rysunków. Są to Kajetan Kielisiński (dla pierwszej i ostatniej z omawianych prac), Franciszek Kostrzewski oraz Antoni Zaleski. Wykonawcą wszystkich czterech plakiety był Fryderyk Wilhelm Below (1822–1895) poznański rytownik, pieczętarz, medalier²⁴. Plakiety zajmują niemal całą powierzchnię okładek, a ich kompozycje są rozbudowane: pejzażowe z bujną roślinnością, postaciami ludzkimi, zwierzętami, symbolicznymi przedmiotami. Jedyne plakietka projektowana przez Kostrzewskiego (*Powiatki polskie*) ma charakter literniczo-fakturowy (promieniste, mieniące się tło). Introligatorzy realizujący te oprawy pozostają niestety nieznanymi.

Szczególnie bogata plakietka zdobiła skórzaną okładkę berlińskiego wydania *O naśladowaniu Chrystusa* w przekładzie Aleksandra Jełowickiego (1854). W gotycyzującej ramie, przeplecione floraturą znalazły się sceny Zwiastowania oraz scena wskrzeszenia Piotrowina przez św. Stanisława, stojącego przed sądem królewskim²⁵.

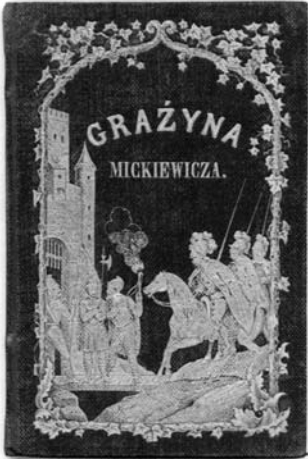
Na liście opraw polskich książek znalazły się dwie edycje lipskiej firmy Brockhausa. Dwa tomy *Lutni* (1863, 1865) opracowane w introligatori własnej wydaw-

[24] E. Majkowski, *Fryderyk Wilhelm Below pieczętarz i medalier poznański, patriota polski (1822–1895)*, „Kronika Miasta Poznania” 1936, t. 14, z. 3, s. 263–350; w roku 2015 w Muzeum Archidiecezjalnym w Poznaniu miała miejsce wystawa przedstawiająca działalność F. W. Belowa.

[25] Reprodukcja w katalogu 23 aukcji Antykwariatu Lamus, 2006, poz.1091.

F. Skarbek,
Powiastki polskie,
wł. WMBP
w Bydgoszczy

A. Mickiewicz, *Grażyna*,
wł. BN

nictwa miały płócienne okładki ze złożoną symboliczną dekoracją: spletany kajdanami orzeł siedzący na krzyżu, o który oparta stoi kotwica, w tle piki, chorągwie i kosy²⁶. Seria *Biblioteka Pisarzy Polskich*, wydawana przez wiele dziesiątek lat począwszy od 1860, miała jednolite oprawy wydawnicze ozdobione dużym złożonym wyciskiem plakiety z przedstawieniem anioła roztaczającego opiekę nad herbami Korony, Litwy i Rusi²⁷.

Luksusowa edycja poematów Adama Mickiewicza *Konrad Wallenrod* i *Grażyna*, zrealizowana w Paryżu przez Jana Tysiewicza w 1851 roku, ozdobiona była szeregiem rycin²⁸ oraz bardzo dekoracyjną architektoniczną kartą tytułową. Płócienna oprawa wydawnicza została ozdobiona złotym wyciskiem plakiety wygrawerowanej według tego samego architektonicznego przedstawienia, sygn-

wanej przez rytownika Liebherra. W niektórych egzemplarzach wzbogaceniem złożonej dekoracji była wielobarwna skórkowa mozaika, tworząca dla złączenia barwne tło. Równie bogato złożony był grzbiet, zaś na tylnej okładce wytłoczono arabskowo-roślinną owalną winięć²⁹.

[26] Książka zdigitalizowana, udostępniana w Wikisource https://pl.m.wikisource.org/wiki/Plik:Lutnia._Piosennik_polski._Zbi%C3%B3r_pierwszy.djvu

[27] Reprodukacja w W. Łysiak, *Patriotyczne Empireum...*, t. 1, s. 243.

[28] M. Komza, *Mickiewicz ilustrowany*, Wrocław 1987, s. 20.

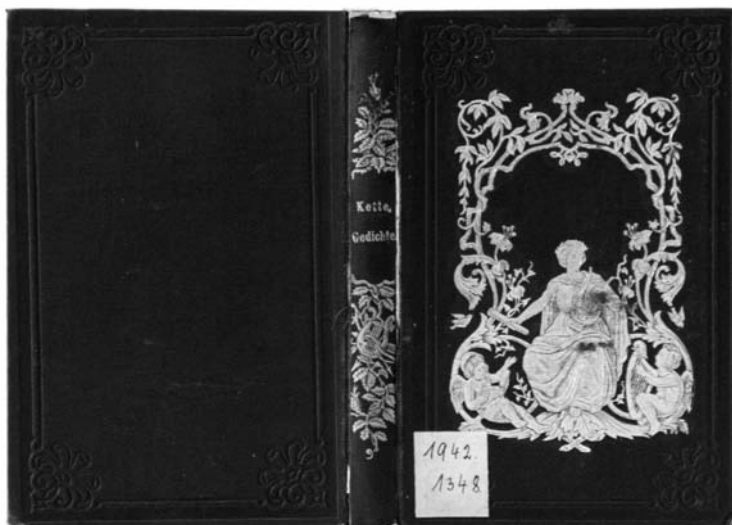
[29] Reprodukacja w: W. Łysiak, *Patriotyczne Empireum...*, t. 2, s. 623.

Oprawę Mickiewiczowskiej *Grażyny* (1851) w małym formacie, zdobi złożona ilustracja przedstawiająca scenę przybycia rycerzy krzyżackich do zamku. Nad sceną znajduje się tytuł oraz florystyczne zwieńczenie³⁰.

Trzecie wydanie *Pielgrzyna z Dobromila* Izabeli Czartoryskiej (1861) miało kilka wariantów oprawy wydawniczej: broszurową, półpłócienną z odrukowaną naklejką, część też oprawiono w płótno i ozdobiono tłoczonymi symbolami rolnictwa: pługiem, bocianami w gnieździe³¹.

Spośród dwóch znanych edycji lwowskich zaopatrzonych w oprawy wydawnicze, płócienna okładka *Pawła i Wirginii* Bernardina de Sain-Pierre (1851) była ozdobiona złożoną winietą o charakterze ilustracyjnym, tj. przedstawiała dwoje młodych ludzi na tle przyrody³², zaś *Pieśni proroków* (1865) miały dekorację zredukowaną do złożonego tytułu obwiedzonego wicią roślinną³³.

Ostatnie trzy oprawy (*Pisma* Mickiewicza oraz dwa warianty wydawnicze albumu *Królowie polscy*) były oprawiane przez warszawski zakład Adolfa Kantora. Oprawa 8-tomowej edycji dzieł Adama Mickiewicza wydanej przez S.H. Merzbacha (1858) była pierwszym jego dużym zadaniem³⁴. Płócienne okładki zostały ozdobione odciskiem plakiety przedstawiającej alegoryczną postać kobiecą (Terpsychora?) z puttami u jej stóp i wicią roślinną tworzącą arkadowe zwieńczenie. Zdawałoby się, że dekoracja była zaprojektowana specjalnie do tej edycji, jednak badania sfalsyfikowały ten pogląd: identyczna plakietka została wykorzystana we wcześniejszej o cztery lata niemieckiej oprawie wierszy Hermanna Kette³⁵. Niewy-

H. Kette,
Gedichte,
wł. WMBP
w Bydgoszczy

[30] J.W. Gomulicki, „Diabeł i zboże”. *Ze wspomnień o warszawskich miłośnikach książki w dobie okupacji hitlerowskiej*, w: *Walka o dobra kultury*, Warszawa 1970, t. 2, s. 89.

[31] J. Dunin, *Rozwój cech wydawniczych...*, s. 130.

[32] Reprodukacja tamże, tabl. 16.

[33] Reprodukacja w: J. Straus, *Początki okładek...*, cz. 2, s. 320.

[34] „Kurier Warszawski”, 1859, nr 17, s. 83.

[35] Hermann Kette, *Gedichte*, Berlin: F. Schneider 1854, WMBPB 1348/1942.

kluczone że Kantor odkupił używaną plakietę od niemieckiego introligatora lub wydawcy, możliwe też, że plakiety takie były w ofercie firm grawerskich³⁶.

Kolejną ważną pracą Kantora była oprawa luksusowego albumu *Królowie polscy* (1860) wydrukowanego litograficznie w firmie A. Dzwonkowskiego³⁷. Do tej oprawy użyto czerwonej skóry koziej, dekoracje tłoczono z grawerowanych plakieta. Głównym elementem dekoracyjnym przedniej okładziny był czwórdzielny herb Rzeczypospolitej Obojga Narodów na barokowej tarczy pod królewską koroną. Nad herbem znajdowała się półkoleście ułożona wstęga z grawerowanym w kontrze napisem. Na niektórych egzemplarzach albumu znajduje się inny wariant herbu: czwórdzielny na tarczy o klasycznej formie, pod koroną królewską w otoczeniu panopliów. Plakietka jest nieco większa od poprzedniej i nie ma nad nią szarfy z tytułem. Dekorację zamknięto w ślepo tłoczzonej, a raczej lekko wypukłej (reliefowej) ramie z zaokrąglonymi rogami złożonej z kilku linii. Drugie obramowanie znajduje się tuż przy skrajach okładek. Te skrajne ramki są zróżnicowane na poszczególnych egzemplarzach, linie, w różnej konfiguracji, bywają węższe i szersze, złożone, ślepo tłoczone, a czasem z floraturą w narożach ramy. Dekorację grzbietową odciskano z plakietki ukazującej wstęgę, na której znajduje się napis identyczny pod względem treści i kroju pisma jak na okładce. Wstęga ta biegnie wzdłuż grzbietu, lekko ukośnie, wraz z wicią roślinną oplata pionowy pręt. Na skrajach grzbietu odbijano rozmaite szlaczki, liniowe lub wzorzyste, ślepe lub złożone. Na wewnętrznej stronie okładki, dookoła wyklejki także wyzłocono ornamentalny wzór, różny w poszczególnych egzemplarzach. Zróżnicowanie w drugorzędnych elementach dekoracyjnych wskazuje, iż nakładu nie oprawiano w całości, lecz w mniejszych partiach. Obocznością była także wytłoczenie herbu na okładce nie złotem, lecz na ślepo. Trzeba też dodać, że oprawy z reguły nie były sygnowane, tylko na nielicznych na wewnętrznej stronie przedniej okładziny znajdują się złożone odciski z nazwiskiem introligatora. Autorstwo potwierdza reklama prasowa³⁸.

Oprawa *Krółów polskich* została wysłana na brytyjski dwór królewski, skąd Kantor uzyskał pochlebny list, a następnie wraz z dwiema innymi³⁹ trafiła na wystawę światową do Londynu w 1862 roku i przyniosła tam Kantorowi sukces – brązowy medal⁴⁰. Album był bardzo drogi, za komplet w formie poszytów nabywca płacił 25 rubli, dzieło oprawione kosztowało 33 ruble⁴¹. Wkrótce wydawcy podjęli nową, tańszą edycję portretów królewskich (bez oprawy – 7 rubli, w oprawie – 11 rs), wydając ją w mniejszym formacie.

Edycję tę także oprawiano u Kantora, dla redukcji kosztów w miejsce skóry wprowadzono płótno angielskie o groszkowanej fakturze przypominającej wyglądem skórę, a tylko sporadycznie wykonywano oprawy skórzane. Do dekoracji

[36] *Sammlung Muster-Bildern ...*; „Ideen-Magazin für Buchbinder”.

[37] Szersze dociekania nt. opraw tej publikacji zob. E. Pokorzyńska, *O wydawniczych oprawach „Krółów polskich”*, Secretera portal bibliofilsko-aukcyjny, <http://www.secretera.pl/artykuly/125-o-wydawniczych-oprawach-krolow-polskich>.

[38] „Kurier Warszawski”, 1861, nr 190, s. 967

[39] Tj. z oprawą *Wzorów sztuki średniowiecznej* i oprawą dzieła Kopernika.

[40] „Kurier Warszawski”, 1861, nr 34, s. 163; 1863, nr 146, s. 710; „Gazeta Warszawska”, 1863, nr 148, s. 1.

okładki „małych królów” używano tych samych plakiet herbowych, niemal całkowicie wypełniały one zwierciadło okładziny. Na grzbiecie odbijano inną, mniejszą plakietę z napisem „Wizerunki królów polskich” umieszczonym na wielokrotnie skręconej szarfie oplatającej pęd roślinny. Okładkę obwiedziono ramką liniową z drobnym wzorkiem kwiatowym w rogach. Ramka ta miała wygrawerowane nazwisko introligatora, nadto większość egzemplarzy ma sygnaturę Kantora wyłożoną u dołu grzbietu.

Pewien egzemplarz „małych królów”, oprawiony w czerwoną skórę, ozdobiony herbem z panopliami i wijącą się wstęgą na grzbiecie nosi sygnaturę innego introligatora – Andrzeja Wardeckiego⁴². Bez wątplenia oprawa Wardeckiego nie jest oprawą indywidualną, znajdują się na niej odbicia plakiet wchodzących w skład wystroju oprawy wydawniczej, z pewnością nie zamawianych przez introligatora do jednego egzemplarza. Należy przyjąć, że Wardecki także wykonywał oprawy na zlecenie wydawcy, który dostarczył mu tłoki do realizacji zlecenia.

Podsumowując, główną metodą zdobienia opraw wydawniczych było wyłazanie złotem z dużych grawerowanych płaskich matryc. Niektóre z nich zostały sporządzone specjalnie dla konkretnego tytułu, ale większość mogła być wykorzystywana w różnych oprawach. Wszystkie plakiety z tego okresu mają rozbudowaną kompozycję, a sam rysunek jest bardzo drobiazgowy, złożone powierzchnie nie są gładkie, najczęściej szrafowane, wykorzystują walor światłocienia, mienienia się. Pod względem technicznym uzyskanie dobrego odcisku takich plakiet wymagało dużych umiejętności fachowych.

Wśród motywów zdobniczych wykorzystywanych we wczesnym okresie rozwoju oprawy wydawniczej wymienić należy motywy heraldyczne (herby, tarcze oraz panoplia), symbolikę religijną oraz postacie ludzkie, zarówno mityczne, symboliczne, jak i portrety. Pojawiają się kompozycje pejzażowe, sielankowe oraz architektoniczne. Jako elementy uzupełniające stosowano ornamenty wstęgowe, motywy floraturowe: wici roślinne, girlandy, liście, kwiaty, rzadziej zoomorficzne – zwykle ptaszki, a w końcu różne przedmioty symboliczne, jak liry, chorągwie, wieńce, gwiazdy. Pod względem ornamentyki dekoracje podlegały przemianom stylowym: oprawy lat 20. zdobią ramki floraturowe (palmetowe lub pnącza winorośli) wykonywane przy użyciu dość wąskich radełek. W oprawach z lat 30.–40. odnajdujemy romantyczne dekoracje *à la cathédrale* oraz arabeski, zaś bordiury kształtowano z motywów rocaille'owych. W latach 50.–60. pojawiają się kompozycje architektoniczne oraz sielankowe, natomiast ramki przybierają charakter liniowy, wstęgowy lub geometryczny. Począwszy od początku lat 50. na okładzinę przednią wkracza tytułatura i staje się jej nieodzownym elementem. Na najpóźniejszej z omawianych opraw (*Pieśni proroków*, 1865) tytuł stanowi główny element dekoracji, co jest zapowiedzią stylu, który zapanuje w następnych dekadach.

[41] „Gazeta Warszawska”, 1862, nr 292, s. 5.

[42] Egzemplarz był oferowany do sprzedaży na portalu Allegro w 2007 roku.

Bibliografia

1. Birkenmajer A., *Rocznik Wojskowy Królestwa Polskiego 1817–1830. Materiały bibliograficzne*, Kraków 1929.
2. Dunin J., *Rozwój cech wydawniczych polskiej książki literackiej XIX–XX wieku*, Łódź 1982, s. 120–133.
3. Gomulicki J. W., „Diabeł i zboże”. *Ze wspomnień o warszawskich miłośnikach książki w dobie okupacji hitlerowskiej*, w: *Walka o dobra kultury*, Warszawa 1970, t. 2, s. 55–99.
4. „Ideen-Magazin für Buchbinder” Magdeburg: Albert Falckenberg & Co., 1843–1859.
5. *Introligatorstwo warszawskie*, wprowadzenie do wystawy, Warszawa 2005.
6. Komza M., *Mickiewicz ilustrowany*, Wrocław 1987.
7. Łysiak W., *Patriotyczne Empireum Bibliofilstwa czyli Przewodnik po terenach łowieckich Bibliofilandii tudzież sąsiednich mocarstw*, t. 1–2, Warszawa 2004.
8. Majkowski E., *Fryderyk Wilhelm Below pieczętarsz i medalier poznański, patriota polski (1822–1895)*, „Kronika Miasta Poznania”, 1936, t. 14, z. 3, s. 263–350.
9. Malavieille S., *Reliures et cartonnages d'éditeur en France au XIXe siècle (1815–1865)*, Paris 1985.
10. Pokorzyńska E., *Introligatorstwo polskie na drodze do uprzemysłowienia w XIX i I. połowie XX wieku*, „Acta Poligraphica”, 2013, nr 1, s. 93–96.
11. Pokorzyńska E., *O wydawniczych oprawach „Królów polskich”*, Secretera portal bibliofilsko-aukcyjny, <http://www.secretera.pl/artykuly/125-o-wydawniczych-oprawach-krolow-polskich>.
12. Pokorzyńska E., *Warszawski warsztat opraw empirycznych Antoniego Oehla*, „Roczniki Biblioteczne”, 2004, t. 48, s. 83–106.
13. *Sammlung Muster-Bildern verschiedener Zusammenstellungen für Buchbinder Arbeiten*, Nürnberg: Riegel & Weißner, b.r. (ok. 1840).
14. Straus J., *Narodziny okładki i oprawy wydawniczej*, w: *Aukcja 19 (169)*, M. i A. Ochalscy, Dom Aukcyjny Okna Sztuki, Warszawa 2011, s. 242–255.
15. Straus J., *Początki okładki i oprawy autorskiej. Historia polskiej okładki i oprawy wydawniczej*, cz. 2, w: *Aukcja 22 (172)*, M. i A. Ochalscy, Dom Aukcyjny Okna Sztuki, s. 306–322.
16. Śnieżko A., *Wolff Bolesław Maurycy*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 977.

Abstract

The origins of Polish publishing bindings: an overview of relics

Publishing bindings were popularized in the last three decades of the nineteenth century, but earlier there were ephemeras like serial covers of calendars, year-books, almanacs, books of poems. Following the example of the French study the Polish publishing bookbindings were founded, and they were created before 1865. One noticed the activity of two publishers: Bolesław Maurycy Wolff from St. Petersburg and Konstanty Żupański from Poznań, who have carried out several such projects. Decoration technique was limited to gold- or blind stamping plaques with a very precise drawing. Among the decorations, in addition to heraldic motifs, there were symbolic and architectural scenes related to the content of the work.